

JOSIP HAMM, BEČ

PROSODIJSKI SISTEM KRIŽANIĆEVA GOVORA

O Križanićevu se jeziku pisalo svakojako. O. Bodjanskij je 1848, kada je počeo izdavati njegovu *Gramatiku (Gramatično iskazanje ob ruskom jeziku)*¹, i kada je o njem govorio kao o *ocu slavenske uporedne filologije i prvom na ovom području u cijeloj Evropi*, njegov jezik nazvao »općeslavenskim« Križanić je sam u *Predopomínku ko čítel'em* rekao tek da je *prosudíl síce govorít (:búdto óbščím náko'im jezikom:)* da bi ot vsíh bilo razumljeno i da u tome *stranščini níkakoviže níst, a vsáki' pák da govorít i píšet káko lípl'e bít súdit.*² On je u duši bio svjestan da ide stazama kojima je putanju na jugu zacrtala Reformacija, zapravo — da je i sam u neku ruku bio reformator, samo što su njegove koncepcije bile šire te se nisu kretale u začaranom krugu j e d n e jezične grupe nego je nastojao da u tu grupu uvuče — ili da njoj približi — i najveći slavenski narod, ruski. On nigdje ne govori o tome da piše normativnu gramatiku i da bi svi Slaveni — ili svi Rusi — trebali da usvoje pravila, koja on daje, i da po njima pišu. To je dobro uočio Eekman³ i prije njega Jagić⁴, no to Daničića nije smetalo — da odmah skrenem na domaće tlo — da u svojem osvrtu u Radu JAZU 16 (1871) kaže da je u *gramatici Križanićevoj gramatika jezika koji je on skovao za sve Slovene*. Đura tako govori i u sažetku na kraju svojega osvrta, gdje ponavlja da je *Križanić htio načiniti jezik za sve Slovene*, i da *ovaj Križanićev posao pripada među one poslove od kojih ne može ništa biti, i kojih se zato um čovječji samo onda može latiti*

¹ *Gramatično izkazánje ob rúskom jeziku, popá Júrka Križanića, prezvá-njem Sérbljanina, medžu Kúpoju i Vúnoju rikámi: vo ujézdeh Bihća gráda, okol Dubovcá, Ozlbá i Ribnika osstrógov, písano v' Sibíri: Líta zrod. Izdanje-O. Bodjanskoga (koji je skalupio taj naslov, jer ga u rukopisu nije bilo), Čtenija IOIDR pri Mosk. univ., IV(1848), str. XX + VI + 120, (1859) str. 121—256. Križanić ne bi napisao *písano* nego *pisano*.*

² Križanić je u *Gramatici* dobro razlikovao između *j* i *i* (koje je u *Gramatici* pisao kao meki znak — ovdje ѣ a u *Politici*, koja je latinicom pisana, kao *i*). Prvo je bio konsonant, drugo — znak da je suglasnik ispred njega umekšan ili da je *j* reducirano. Ja takvo jer' transkribiram malim', a u *Politici* takvo i pišem *í*, dok *y* pišem *i*.

³ T. Eekman, *Juraj Križanić et ses idées sur l'orthographe des alphabets latin et cyrillique*, Slovo 17, Zagreb 1967, 60-94, v. str. 89.

⁴ V. Jagić, *Život i rad Jurja Križanića, o tristogodišnjici njegova rođenja*, JAZU Djela XXVIII, Zagreb 1917, str. 510, v. Prilog II, Križanićev jezik (ib. str. 459-487).

kad zastrani.⁵ Jagić je taj Daničićev sud odbio kao »oštar i nezaslužen«,⁶ no fama o umjetnom jeziku — o tome da je Križanić još prije drugoga puta u Rusiju namjeravao »da na bazi čakavske ikavice hrvatske sastavi jezik buduće Ilirije. Onako, po prilici, kako je kasnije, na široj osnovici, postupio pri izrađivanju međuslavenskog jezika«,⁷ da je htio stvoriti nekakav slavenski esperanto,⁸ itd. — održala se gotovo do danas.

1.1 Odmah poslije drugoga svjetskoga rata, u prilikama koje su tada nastale i koje su se razvijale u znaku crvenog »Slavenskog komiteta«,⁹ to je 'ilirstvo' koje je prerastalo u 'sveslavenstvo' još nekako bilo shvatljivo, pa je na pr. na IV. Slavističkom kongresu u Moskvi (1958) donesen zaključak »da se zajedničkim nastojanjima slavista različitih zemalja izdaju sveukupna djela Jurja Križanića.¹⁰ Poslije, razumije se, od toga nije bilo ništa, i jedino Križanićevo djelo koje je poslije 1958. objavljeno u obliku knjige, bili su *Razgovori ob vladatelystvu*, koje su pod općim naslovom »Politika« u originalu i u ruskom prijevodu izdali V. V. Zelenin i A. L. Gol'dberg.¹¹

Na Sofijskom je kongresu 1963. bilo nekoliko predavanja o Križanićevu jeziku (Du Feu, Badalić, Eekman, Hraste),¹² na Praškom se (1968) ime Križanićevo u naslovima predavanja više nije pojavljivalo.¹³ O onim »zajedničkim nastojanjima« više nije bilo riječi. Prividno je — a privid može i da vara — zanimanje za Javkanicu¹⁴ slabilo i slabilo dok nije sasvim odumrlo, i moglo se činiti da više neće oživjeti. Međutim, zahvaljujući izdavačima »Politike« i zahvaljujući Eekmanu, Golubu, Kadiću, Morduhoviču i drugima,¹⁵ iskra koja se gasila opet je ojačala, i tako će u toku ove i iduće godine sasvim neovisno jedan od drugoga izaći dva zbornika posvećena Križaniću, i to jedan u Los Angelesu¹⁶ i drugi — konačno! — u Zagrebu.¹⁷

⁵ Daničić, *Gramatika Gjurgja Križanića*. Rad JAZU knj. 16(1871), str. 159—198; za posljednje v. str. 197.

⁶ *Istorija slavjanskoj filologiji*, ESF I, StPtbg. 1910, 34.

⁷ J. Badalić, *Juraj Križanić — pjesnik Ilirije*, Radovi Slav. inst. Ff. 2, Zagreb 1958, 21.

⁸ P. G. Scolardi, *Krijanich, messenger de l' unité des chrétiens et père du panslavisme*, Paris 1947, 232; v. i T. Eekman, *Grammatičeskij i leksičeskij sostav jazyka Jurija Križanića*, Dutch Contributions to the 5th Intern. Congress of Slavists, The Hague 1963, 42-77.

⁹ Organizacija koja je nastala u toku i poslije II svjetskoga rata, živjela desetak godina te danas živi još samo u Bugarskoj.

¹⁰ IV Meždunarodnyj s'ezd slavistov. Otčet. Izd. AN SSSR Moskva 1960, str. 82.

¹¹ Jurij Križanić, *Politika*. Podgotovil k pečati V. V. Zelenin, perevod i komentarii A. L. Gol'dberg, pod redakciej akademika M. N. Tihomirova, izd. »Nauka« Moskva 1965, 735 str.

¹² BAN I BKS, *Slavjanska filologija*, Materiali ot V međunaroden kongres na slavistite, tom VI, Otčetni material, Sofija 1965.

¹³ VI. Mezinárodní sjezd slavistů v Praze 1968, Resumé přednášek, příspěvků a sdělení, Mezinár komitét slavistů, ČSKS, ČSAV. Praha 1968.

¹⁴ Križanićev nadimak, kao što je bio kriptonom i *Biliš, Serb* itd.

¹⁵ Vidi vrlo dobru *Bibliografiju o Jurju Križaniću*, koju je izradio A. Lj. Goljdberg, *Historijski zbornik XXI—XXII*, Zagreb 1968—69, str. 513—528.

¹⁶ U izdanju T. Eekmana i niza suradnika iz istočnih i zapadnih zemalja.

¹⁷ U izdanju naučnih instituta za politologiju, jezik, književnost, povijest i dr. nauke (poslije simpozija koji bi se imao održati ove (1971) jeseni).

1.2 Time se otvaraju nove mogućnosti da se neka pitanja u vezi s Križanićem postave na čvršće temelje i približe svojem ako ne konačnom, a ono barem prethodno konačnom rješenju. Među njima mi se vrlo zanimljivim i još uvijek do kraja ne riješenim čini pitanje Križanićeva jezika i, posebno, njegova naglašivanja.

Odabrao sam poglavlje o akcentima (ili *vlacima*, *zavlacima*, kako ih je zvao Križanić) osim toga i zato što predstavlja a) zaokružen sistem koji se može obuhvatiti kao cjelina, b) neposrednu vezu koja je Križanića i onda, kada je u Sibiriji u Tobolsku bio zatočen, vezala za rodni kraj, i c) što je Jagić kod njega upravo spoznaju o srodnosti domaćeg i ruskog naglašivanja¹⁸ uzimao kao polaznu točku i kao platformu na kojoj su nastajale njegove međuslavenske hrvatsko-ruske, poljsko-ruske i češko-ruske inovacije.

2. Njemu su već P. A. Kulakovskij, A. S. Budilovič, A. A. Šahmatov, M. Ju. Dolobko, V. Jagić (u nekoliko navrata) i drugi koji su poslije njih dolazili posvećivali svoju pažnju, no njihova nas rješenja danas ili ne zadovoljavaju u cjelini, ili su se pojavili neki novi aspekti koji zahtijevaju obradbe na koje se prije nije mislilo, ili se nije mislilo na način, kako mi danas ovim pitanjima pristupamo.

Uzmimo na pr. pitanje o odnosu između Križanićeva jezika i naglaska u »Političici« i u govoru onoga kraja, u kojem se on rodio i u kojem je djetinjstvo proveo. Nema sumnje da je među njima bilo i moralo biti razlike, da njegov ribničko-obrški govor nije mogao biti jednak govoru »Politike«, kao što i kod većine nas koji smo rodom sa sela govor našega sokaka, kraja, zaseoka ili stana nije jednak govoru kojim se u riječi i pismu služimo danas. Sve to treba primijeniti i na Križanića, pa će se vidjeti da su razlike između njega i nas ipak dosta duboke. Mi smo, naime, taj svoj drugi jezik naučili u školi i od svoje okoline, a on je svoj stvarao sâm i imao ga je svega — po riječima Jagićevim — »u svojoj vlasti, pokoravajući ga bezobzirno svojim mislima, nemilice ga šibao i gonio preko svih gudura i litica, ne mareći nimalo kako će od toga biti čitatelju na duši.«¹⁹ No upravo zbog toga što to kod njega nije bio ni hir, ni larpurlatizam, niti makar podsvjesna težnja da se istakne ili svrati na sebe pozornost, njegov je jezik danas za lingvistu u izvjesnom pogledu zanimljiviji nego, recimo, jezik Marinettija, ili Hlebnikova, ili Tytusa Czyżewskoga, ili kojega od suvremenih jezičnih nonkonformista.

3. Lingvista zanima manje što je on stvarao i zašto je stvarao nego kako je stvarao. Filolog je onaj koji traži pragmatiku (i koji lako upada u sociolingvistička uopćavanja). Lingvist ispituje komunikativni proces po sebi. On ga najprije na egzaktan način utvrđuje a zatim nastoji da shvati mehanizam koji taj sistem pokreće, i to sav, od najnižih slojeva dubinskih struktura do završnog oblikovanja površinske strukture u kojoj je riječ-pojam postala morfem i glas.

3.1 A. A. Šahmatov je bio i filolog i lingvist, i upravo zato što je bio i jedno i drugo, njegov je sud o Križanićevu jeziku i akcentu mogao biti potpuniji od suda mnogih koji su se njima bavili i prije i poslije njega.²⁰ On najprije citira Križanićeve riječi²¹ kojima kaže da je »nastojao da

¹⁸ V. Jagić, *Život i rad J. K.*, Prilog II, 461.

¹⁹ V. Jagić, *Život i rad J. K.*, Prilog II, 463.

piše općim jezikom razumljivim svim rodovima ruskoga naroda (tj. slavenskoga plemena), to jest koliko samim Rusima toliko i (južnim) Slavenima, Poljacima, Česima« te dodaje, sve ako su u tom općem jeziku vješto u cjelinu sastavljeni elementi različitih slavenskih jezika, da izmišljenoga u njemu nema ništa, da umjetnih oblika ili riječi u tome jeziku nema nikakvih. On dodaje da ovako gledanje na Križanićev jezik, istraživaču daje puno pravo da u njem traga za dragocjenom naučnom građom. To nije iskvareni jezik crkvenih knjiga u kojem se staro prepliće s novim, ono što jest i što je postojalo s ishitrenom hirovitošću cjepidlake, niti jezik Smotrickoga u kojem je polovina oblika umjetno načinjena, nego »bogata riznica u kojoj istraživač ruskoga jezika može za sebe naći jednako mnogo važne građe kao što je za sebe može naći istraživač srpsko-hrvatskoga jezika: svaka glasovna pojava u Križanićevu jeziku, svaki gramatički oblik odražava živi oblik ili pojavu koja je zaista postojala u hrvatskom ili u ruskom jeziku«. Zatim dodaje (na istoj strani): »sve ako se u području leksikologije i fonetike i moglo od Križanića očekivati da će se služiti i knjiškim riječima i oblicima, onako kao što nijednom piscu, a najmanje piscu XVII. vijeka, nije bilo moguće da se u svakom slučaju u cijelosti kloni knjiškoga utjecaja, kod upotrebe naglasaka u Križanićevu se samostalnost ne smije nimalo sumnjati. Nema dokaza da bi na njegove naglaske bilo kakav utjecaj vršilo naglašivanje suvremenih ruskih knjiga; u Križanićevim rukopisima nema nikakva traga onim izvještačenim pravilima kojih su se pridržavale neke od tih knjiga«. ²² Još na kraju Šahmatov citira samoga Križanića i to mjesto gdje u *Objasněnju vĭvódnom* govori o tome da su *našemu jeziku* potrebna četiri akcentska znaka te kaže da se tu pod »našim jezikom« podrazumijeva hrvatski jezik. ²³

4. Zadržat ću se ovdje na pitanju akcenta i to onako kako je on predstavljen u *Gramatičnom izkazanju*, u Šahmatovljevoj raspravi i u Križanićevoj *Politici*. Nemaž žalost pod rukom rukopisa te sam prisiljen da se služim štampanim izdanjima Bodjanskoga i Goljberg-Zelenina, a Šahmatovljevu raspravu uzimam zato što je 1. vrlo opširna (11 + 30 + 38 + 19 = = 98 strana), 2. što sadrži bogatu građu i 3. što je najvećim dijelom zasnovana na izvornim tekstovima (rukopisima).

4.1 Križanić, kao što je gore rečeno, razlikuje četiri znaka (četiri *vlaka*, od *vući*, *vlačiti*) kojima se služi da obilježi naglasak ili akcent: *˘*, *—* i *˙*. Prvi zove *visokim*, drugi *dugim*, treći *brzim* a četvrti *jednakim*, i definira ih ovako: »*Visóki* vlák (:Λ:) glasnicu *vozdvigájet* na visokó. (:iliti na víšu strúnu«) i *provláčit* na dólgo: k(ako)t Bóg, Právda, Gospodár. *Dólgi* vlák (:—) *provláčit* na dólgo: ali ne *vozdvigájet* na visokó. *Kákot* Rŭka, Gláva, Glubína, Zelenína. *Skóri* vlák (:˙) *vozdvigájet* na visokó: ali ne *provláčit* na dólgo. *Kákot* Brát, Čúdo, Véra, Práviti,

²⁰ Vidi Goljbergovu *Bibliografiju*, bilj. 15.

²¹ Iz *Predopominka* (predgovora) *Gramatičnom izkazanju*.

²² A. A. Šahmatov, *Jurij Križanić o serbsko-horvatskom udarenii*, RFV XXXII (1894) 250-260, XXXIII (1895) 298-327, XXXIV (1895) 87-124, 204-222; ovdje cit. XXXII, 253.

²³ »jazyk horvatskij« 254.

Stáviti. *Jednáki' vlák* (: \ :) i ne vozdvigájet, i ne provláčit glasnici. J po tomúž i níst vlastíto vlák: nego páče známe nebitja tréh 'jstinnih vlakóv. J znamenújet lího sé, jže ona ríč nimájjet níkakovaž vláka i ježe vsí n'jeje skládi jednákim, a né različnim glásom jmáju bit izrečeni'. Kákot Nogà, Vodà, Slobodà, Beretè, Nesetè«. ²⁴ Dalje Križanić kaže da njegov `može stajati samo na posljednjem slogu, ´ i ^ na bilo kojem, da znaku — nema mjesta na jednosložnim riječima, a ako je riječ višesložna i on se sam nalazi u riječi, onda pada na predposljednji slog. Nadalje, ako se u riječi nalaze dva duga naglaska, da će oni biti na posljednja dva sloga, a ako uz dugi (—) dolazi brzi (´), da oni mogu stajati na svakom mjestu, bilo na prednjim ili na posljednjim slogovima. Nadalje, da se ` piše također u svrhu fonološkog i sematičkog razlikovanja na pr. između *místo* (mjesto, locus) : *místò* (pro, vel loco), *káko* (quomodo) : *kakò* (sicut), *tími* (istis) : *timí* (quidem).

4.2 Zanimljivi su i njegovi pogledi na poljski, ruski i grčki akcentat: da su Poljaci »skazili« (tj. iskvarili) svoj jezik ugledajući se u Nijemce a Rusi svoj ugledajući se u klasičku prosodiju u kojoj prosodemi nisu mogli stajati na četvrtom slogu od kraja, pa su prihvaćajući za gon'enje četvorosložni izgovor sa naglaskom na e (go-né-ni-je) ovo e naglašavali i onda, kada su pisali *gonenje* (dakle trosložno, mjesto da su naglašavali o, kako bi po njegovu sudu bilo pravilnije). A za Hrvate i Srbe kaže da se u naglascima uglavnom slažu, samo što Srbi kod — glas »nikako tj. nekako predólgo i neobično protéžut«. ²⁵

Križanićev je sistem prema tome troakcenatski: ^ — ´ ; odnosno ` = = non ^ — ´ ; prva dva su duga i mislilo se — već od Daničića — da se razlikuju po intonaciji, treći je kratak. Znakovi ` i — jesu signali, prvi — da na određenom mjestu u riječi nema ni duge intonacije ni jasno polarizirane ekspiracije, ²⁶ drugi — 1. da jedinica nije jednosložna, 2. da iza — slijedi ´ 3. da se uza nj nalazi još jedan dugi slog, 4. da se radi o penultimi. Znakovi ^ i ´ jesu sasvim slobodni te mogu stajati na bilo kojem slogu u riječi.

5. Daničić netočno prenosi Križanićevo tumačenje kada za »nogà, vodà, slobodà, nesetè, beretè« kaže da on »u tijem primjerima ne priznaje nikakvoga akcenta«: on je samo želio reći da u njima nije bilo ili nije moralo biti izrazitih distinktivnih kvaliteta, kao što ih ni kod pridložnih oblika tipa »mjesto" (*místò*) nije bilo. Osim toga se kod *nogà, vodà, slobodà*, radilo o paroksitezezi, i sa pozicija na kojima se nalazio Križanić nije se moglo očekivati razlikovanje između ` i \, kojemu nije bio dostao ni Vuk Karadžić.

5.1 Tako se je jednostran pokazao Daničić i u ostalim prigovorima. On, npr. za *zábávami* kaže: »tu bi dakle po njegovim riječima na prvom

²⁴ Gramat. izkazanje 188.

²⁵ ib. točka 9.

²⁶ Kod Križanića znak ` nije znak za Katančićev gravis (u *De Itsro eiusque adcolis commentatio*, Budae MDCCXCVIII 139), na koji upućuje Šahmatov (l. c), nego za *variju* kako se ona upotrebljavala u suvremenim ćirilčkim rukopisima. Ispor. na pr. gen. sg. *slovà* (neutralno, sa izgovorom bez očite razlike u slogovima), ali *slóva* (B(o)žogo) u ukrajinskom prijevodu Dominisove apologije (*causae projectionis suae ex Italia*, MDCXVI).

slogu bio isti akc. koji je na prvom slogu riječi *glava*, a ne drugom bi slogu bio akc. koji je na prvom slogu riječi *čudo*, ili po današnjem pisanju taj bi primjer glasio *zábāvami*, a to danas u jeziku našem ne može biti. Još veli da *˘dolgij* (njegov — a naš[˘]) ne može stajati u riječima od jednoga sloga, kao što doista i ne može u našem jeziku, ali na riječima od više slogova, kad je sam, veli da ne može stajati nego samo na slogu pred posljednjim, a to u današnjem našem jeziku nije istina; dalje veli da *˘visokij* (njegov $\wedge$ a naš $\circ$) i *˘skorij* (njegov $\prime$ a naš $\backslash$) mogu stajati na svakom slogu, a to je u današnjem našem jeziku samo za onaj prvi istina. Još dodaje da se Srbi slažu s Hrvatima u akcentima, samo *v ˘dolgom vlatku* (dakle *glava*) nikako predolgo i neobično glas protežut" a stoga *v ˘* jedinom Hrvatskom izroku čujut se vlaki pravilni, i izvornoj slovinskoj besidi privlastni' ali opet ne svuda, nego samo *˘*medžu Kupoju i Vunoju rikami, vo ujezdeh Bihšća²⁷ grada, napače okol Dubovca, Ozlja i Ribnika'. Ali ni ondje ne može niti je za Križanićeva vremena moglo bi(ti)²⁸ *voda* bez akcenta« (o. c. 196/197). A da je Križanić ustvari bio čakavac i da njegov $\wedge$ nije morao odgovarati »našemu $\circ$ «, njegov znak — »našemu $\prime$ ili njegov znak' »našemu $\backslash$ «, na to kodifikator novoštokavskog četvoroakcentuskog sistema nije ni mislio.

5.2 Zanimljivo je da se je pod dojmom novoštokavske akcentuacije za Daničićem povodio i Šahmatov koji za $\wedge$ kaže da Križanićevo objašnjenje shvaća tako »da *visokij vlak* označava muzikalni ili muzikalno-ekspiratorni naglasak, kojemu je najviša visina u prvom dijelu dugoga samoglasnika, to jest da je $\wedge$ znak za silazni muzikalni naglasak ili silazni muzikalno-ekspiratorni akcent«. Zatim, nastojeći biti dosljedan, za drugi znak (za *dolgij vlak*, —) kaže da je, po njegovu mišljenju, »u svakom slučaju jasno da se njime na dugom slogu označava naglasak sa odlikama koje nisu silazne i da je, dosljedno, znak — po svoj prilici bio znak za uzlazno naglašavanje« (za uzlaznu intonaciju).²⁹ Već odatle se vidi da su i jedan i drugi bili prekinuli sa staroklasičkom (grčkom) prosodijom. Dalje je Šahmatov mislio da »naglasak $\prime$ na kratku samoglasniku očito odgovara naglasku $\wedge$ na dugu (samoglasniku), te se bez teškoće za Križanićev znak $\prime$ može uzeti da je bio jednak Karadžićevu $\backslash$ «. Za znak $\backslash$ i on je mislio da je Križanićevo tumačenje netočno i nepotpuno i da se ne može prihvatiti, da na riječima *voda*, *sloboda*, nije bilo naglaska, bar ne u onom smislu, u kojem mi taj termin upotrebljavamo danas. »No Križanić upotrebljava termin *vlak* s predodžbom o takvoj odlici naglašenoga sloga u kojem se samoglasnik ili produljuje ili podiže *˘*na visoko ili ti na višu strunu' i kod toga **produljuje**; provlači (se) odgovara latinskomu *producit*, a podiže ili uzdiže (se) na visokò latinskomu *elevat*«, pa se kod toga poziva na M. P. Katančića, koji doduše kaže da *circumflexus non producit syllabam sed elevat dumtaxat, idque uno, ut dicimus, tono. Acutus producit elevando, gravis producit deprimendo, no u njega je circumflexus $\wedge$, acutus $\prime$ a gravis $\backslash$ (Šahmatov ih izjednačuje sa vukovskim*

²⁷ Ovdje Daničić nije dobro pročitao Križanićev znak, odnosno — čitao ga je na ruski način, a kod Križanića je to — kao i u hrvatskoj glagoljici — bio znak za *ć* a ne za *šć*.

²⁸ Otisnuto je samo *bi*, a trebalo je *biti*.

²⁹ A. A. Šahmatov o. c. XXXIII, 299.

ʷ, ʋ, ʌ i ʌ a I. A. Brlić još 1850. piše,³⁰ kao i Katančić, ʌ za vukovsko ʷ). Ako tomu dodamo da je ʌ u Della Belle imalo uzlazno značenje, izlazi da je Daničićovo i Šahmatovljevo tumačenje (ʌ = novoštok. ʌ) zapravo novum i onda ako se tomu pitanju pristupa sa latinske prosodijske strane.

5.3 Polazeći od ovakvih premisa i imajući pod rukom za čakavsko područje samo Nemanića, Mikuličića i A. Mažuranića i za štokavsko Vuka Karadžića i Posavca I. A. Brlića, teško je i bilo doći do nekih dobro fundiranih rezultata u hrvatskoj dijahronijskoj, dijaspacijalnoj i dijaspornoj dijalektologiji, i zato nas se gotovo dirljivo doimlje posljednja rečenica upućena čitaocima, u prvom redu Hrvatima, kojom Šahmatov završavaju svoju raspravu: »Ja bih bio sretan«, kaže on, »kada bih ovim svojim sadašnjim radom olakšao istraživačima srpsko-hrvatskog jezika mnogostran i zahvalan zadatak — da prouče sadašnja narječja koja se čuju među rijekama Kupom i Vunom i da ih dovedu u vezu s govorom iz XVII. stoljeća kojim se je služio Ju(raj) Križanić«.³¹

5.4 Šahmatovu treba priznati da je i pored pretpostavaka, o kojima će još biti riječ, uspio doći do izvjesnih spoznaja koje su zaista mogle pomoći kasnijim istraživačima, da su se ovi na nj nešto više osvrtni, ili da su njegovu raspravu barem pročitali.

On je na pr. sasvim dobro vidio, da se neke riječi u akcentskom pogledu sasvim drugačije vladaju u enklizi, a drugačije kada stoje same ili kada se nalaze na kraju rečenice, i da se u enklizi kadšto vraća oksitoneza koje nestaje kada riječ stoji za sebe (ili na kraju rečenice). Vrijedno je i to što je tražio da se traga za metadijalektom iz kojega su se razvili prosodijski sistemi, na jednoj strani štokavski a na drugoj Križanićev, kojemu je osnovica, u biti, bila čakavska ili čakavska s kajkavskom primjesom. Kako je ona, prema Šahmatovljevu mišljenju, u jednoj starijoj fazi razvitka mogla dospjeti u uže veze sa štokavskim narječjem, mogli su odatle proniknuti korijeni prema kojima je Križanićeva akcentuacija mogla biti napola čakavska a napola štokavska, no svakako takva da je za sebe predstavljala zaokruženu, spontanu cjelinu — jedan poseban, samo na nešto starijim osnovama zasnovani akcenatski sistem.

5.5 Sve ako bi se, dovoljno projicirano u prošlost, uz ovo moglo pristati, teže je prihvatiti tumačenja o prelaženju ʋ u ʷ i ʌ. Usprkos razlaganjima i A. Bilića i N. S. Trubeckog i to tolikih drugih, ja bih se teško mogao pomiriti sa shvaćanjem da općeslavensko ʋ u novoštokavskom abruptno prelazi u ʌ. Razlozi su, zapravo, vrlo jednostavni: radi se o broju i o oblikovanju faza, ili ako hoćete — struktura. Ako ʌ postaje kompletnim putem kada se iza njega gubi oksitona, a ʋ postaje od te iste dužine kada se između nje i oksitone (paroksitone, proparoksitone) eliminira distinktivna, delimitatorna pauza prije nego što je eliminirana sama oksitona, onda razlog, zašto na jednim područjima biva ovako a na drugima onako — zašto 2. sg. imp. pišī daje u novoštok. piši a u stštok. piši, a 2. pl. prez pišēte u novoštok. pišete i u stštok. pišete — stoji do oblikovnog procesa a ne do nekog mehaničkog, makar i na sistemu osnovanog pre-

³⁰ Ignjat Alojzije Brlić, *Grammatik der illyrischen Sprache wie solche in Bosnien, Dalmatien, Slavonien, Serbien, Ragusa etc. dann von den Illyriern in Banat und Ungarn gesprochen wird*, Zagreb 1850.

³¹ A. A. Šahmatov o. c. XXXIV, 221-222.

laženja $\backslash$ u $\backslash$ ili $\sim$ (') u $\cap$ ³². Ali o tome ovdje, pored tolikih važnijih pitanja, ne bi trebalo govoriti.

6 Najvažnijim i u neku ruku presudnim za Šahmatovljevu raspravu treba smatrati njegovo iako ne izriječno priznato povodenje za Daničićem u vrednovanju *zavlaka*, znakova za pojedine prosodeme. Prelaznim preko izuzetaka, nedosljednosti itd. i zadržat ću se samo na najglavnijem, a to je toliko krupno, da bi se u izvjesnom pogledu cijeli sistem, kako su ga postavili Daničić i Šahmatov, mogao preispitati i — postaviti na glavu.³³

6.1 Evo u čemu je stvar. Sama analiza dugih suglasnika kako ju je počeo provoditi Daničić (v. t. 5.1) trebala je poslije konstatacija, da to i to »u jeziku našem ne može biti« i njemu i Šahmatovu postaviti pitanje, da li su premise od kojih su polazili bile dobro fundirane, odnosno da li je zaista Križanićevo $\wedge$ moralo biti jednako štokavskom $\cap$ a Križanićevo — štokavskom ' (dok je za $\backslash$ moglo biti jasno da predstavlja $\backslash$ ili $\backslash$, ili i jedno i drugo, tj. neutralni iktus). Jedno — — (*dūšōm*, *glāvōm*, *brādōm*, *zāslūg*, *g* i *pl*.) još može biti *dūšōm, *glāvōm, *brādōm, *zāslūg, ili *dūšōm, *glāvōm, *brādōm, *zāslūg itd., jer je — kao dužina po sebi neutralno i time silazno te se od relevantnoga, markiranoga $\cap$ razlikuje po tome što je ovo u prvom dijelu sloga obilježeno pojačanom ekspiracijom. Dva — — mogu prema tome stajati jedno do drugoga, jer su oboje silazno obojeni i sva je razlika u tome, koje će od njih (razumije se, u prvom dijelu) biti ekspiratorno označeno. Obrnuto, dva dugouzlazna akcenta *nikako* ne mogu stajati jedan do drugoga, jer su oba markirani i nijedan od njih ne može da bude nemarkiran i time neutralizacija drugoga. Prema tome već iz fonoloških razloga trebalo je razmisliti, može li se —, kada se dopušta kombinacija — —, izjednačiti sa novoštok. ' . S druge strane, provedemo li negativni pokus, Križanić uopće nema kombinacije $\wedge$, ma da je ona, ako se polazi od jednadžbe Križanićevo $\wedge$ = novoštokavsko $\cap$ (—), svakako morala biti moguća.

6.2 Isto tako, u staroštokavskim i čakavskim narječjima često susrećemo digrafsko — $\backslash$ i ono redovno označava duljinu (dužinu) ispred akuta, pa bismo prema tome i kod Križanića (ako je $\wedge$ = štok. $\cap$) očekivali digrafe $\wedge$ ', no tih uopće nema, a mjesto njih se dosta često (no ne u »Politici«, gdje je od toga uglavnom odustao) susreću digrafi -' (u Gramatici *zākōnu*, *dvādéset*, *nārōda*, *pīsāli*, *krāl'ēvić*, *mōrāli*, *prīmfti*, u enklizama *glāvā*, *Hervāti*, *stāblō* itd.) — točno onako kako se i danas u dija-

³² A. A. Šahmatov o. c. XXXIV, 213.

³³ Pretjerano bi bilo pretpostavljati da je Križanić u metanju akcenta uvijek i svugdje bio dosljedan. Već su Eekman i Šahmatov opazili da je u *Putnom opisanju* više hrvatski nego u *Politici* i *Gramatici*, a Šahmatov je utvrdio također da sve oblike nije uvijek jednako naglašavao. Uz obične ljudske nedosljednosti i nesavršenosti kod Križanića je izvjesnu ulogu imao i utjecaj klasičke prosodije (opisao je kadšto na kraju $\backslash$ mjesto ' onako kako se u grčkom stavlja *o* *gravis* gdje bi inače bio *acutus*). Takvih je zamjenjivanja tu i tamo bilo i kod — i $\wedge$, gdje je nesigurnost do koje je dolazilo mogla biti posljedica 1) toga što autor nije pregledao rukopis (odatle neka izostavljanja akcenta na riječima, na kojima je morao biti), ili 2) općenito kraćih i manje izrazitih dužina, koje su svojstvene čakavskim i kajkavskim dijalektima (pa i onima oko Ozlja i Ribnika).

lektima govore (samo —, naravno, nije jednako štokavskom ' nego predstavlja dužinu ispred akuta, dužinu koja se samo izuzetno, u allegro govoru, stapa s akutom u jedno i u (skraćenom) drugom dijelu prelazi u'). Sve je to trebalo navesti i Daničića i Šahmatova da se zamisle i da sebi postave pitanje, nije li sistem njihove transkripcije kada se radilo o Križanićevu govoru, možda pogrešan; nije li možda pogrešno već to što su polazili od novoštokavskog naglašivanja; i nije li, prema tome, i sav njihov stav prema Križanićevoj akcentuaciji u izvjesnom pogledu mogao biti — pogrešan?

6.3 Reći ću opet da oni polazeći sa svojih pozicija, sa pozicija sedamdesetih i devedesetih godina 19. stoljeća (Daničić se nije bavio dijalektologijom, a kada je Šahmatov počeo štampati svoju raspravu, Ivšiću je bilo jedva deset godina), nisu bili ni krivi što su mogli zalutati, kriv je bio Križanić što je na prvo mjesto u pozicionoj raspodjeli stavio da »dôlgiъ vlâk nimâjet mîsta na jednosklâdnh«, a to je po mišljenju onih koji nisu znali da se u čakavskom i staroštokavskom govori i *bôg*, *krâl*, *sîn*, moglo samo značiti da je *dôlgi'* bio jednak novoštokavskom ', koji zaista ne može stajati na jednosložnim (*jednoskladnim*) riječima. Dosljedno tome moralo je tada, naravno, [^] biti jednako novoštokavskom [^], i tako je malo pomalo došlo do cijele koncepcije o kojoj je već kod Daničića bila riječ. Gore je sa Šahmatovom: on je znao za Nemanića i Mažuranića, za oblike tipa *bân*, *sûd*, *lûg*, *pîšem*, *gospodâr* i sl., pa opet odatle nije izvodio potrebne zaključke, *kakav je* mogao biti Križanićevo g o v o r n i jezik.

Kod ljudi kakav je on bio mogla su se, naime, pretpostavljati i dva sistema, jedan indigeni, svoj, kojim se je služio kada je govorio sa svojim sunarodnjacima, i jedan pojednostavnjeni, uprošćeni, koji će pisati — kada je već po običaju, koji se tada provodio u ruskim knjigama i rukopisima, trebalo pisati akcente — tako *da bi ot vsih bilo razuml'enò*. Ono što će im biti zajedničko to će — prema općem kreativnom pravilu za kojim se Križanić povodio — biti u prvom redu *mjesto* akcenta, a zatim njegova *izrazitost* i njegova *dužina*. No, pozabavimo se sada prosodijskim sistemom koji je *Javkanica*, sudeći po njegovim bilježenjima, ponio iz svoje domaje kada je odlazio u Rusiju.

6.4 Pristupimo li sa pozicija dijahronijske i dajaspacijalne dijalektologije proučavanju Križanićeva ličnoga akcentskoga (prosodijskog) sistema, doći ćemo do zaključka 1) da je to mogao biti troakcentski sistem s jednim dugo intoniranim silaznim i jednim dugo intoniranim uzlaznim akcentom, ali da 2) njegovo [^] artikulacijski jamačno nije bilo jednako štokavskom [^] nego više čakavskom (i staroštokavskom) ~ ili ', 3) da je — bilo jednako cirkumfleksu a ne akutu, i 4) da je ' moglo biti ili [^] ili [^], koji su se u Gramatici (i, prethodno, u Križanićevu govoru) bili slili u jedno. Križanićevo *prâvda*, *gospodâr* trebalo bi prema tome čitati *prâvda*, *gospodâr* (isto tako *pîšem*, otîti, sužânstvo kao *pîšem*, otîti, sužânstvo, i u enklizi *bôg*, gen. *ženê*, pl. *pričîn* kao *bôg*, *ženê*, *pričîn*), *rûka*, *glâva*, *nârod* kao *rûka*, *glâva*, *nârod*, no u gen. sg. *nârôda* — *nârôda*, i u enklizi *rûká* *gospôdn'a* — *rûkâ* *gospôdn'a*, *rûká* *bôžja* — *rûkâ* *bôžja*, *nârôd* *gromiti* — *nârôd* *gromiti*, *grîsi* *człowîczeski* — *grîsi* *človîčeski*, i tomu sl.

6.5 Za ilustraciju, da bi se vidjelo kako bi to moglo izgledati u tekstu, evo jedan kraći odlomak iz »Politike« (sa rkp. 78)³⁴ u izvornom i prepisanom (transkribiranom) obliku:

Iako Mudróst iest dobrá, pólezna, korístna, potrebna

Njémaia žiwiná ot uroženia imaet Odeianie; sérst, ili périe: imaet Orúzie; rógi, zúbi, nóhti ostrije: imaet bez ucítelya znánie onich wečéy, kotórije sut iey potrebni g' žítii: i czto se wsegó diwnée pokazúet, wsáko nēmoē žiwinczē znáet pláwat. A Czlowék iedín ot uroženia sozdaētse Nág, Bezorúzen, Pláwat³⁵ neuméiuč, i wo wsákich wečéch Newjesč. Nímaet odeiánia, nímaet orúžia, nímaet wečéy g' žítiiu potrebnych, ascze si yich s' trudóm i s' pótom nepromíslit; níczeso neznáet, ascze se nenauczít.

Krály iest Bóżyi Naměstnik: Žíwo Zakonostáwie: i níst podwéržen ínomu neže Bóžiemu Zakonostáwiu: a ot wsákogo czloweczeskogo Zakonostávia krály iest wísziiy.

*Izátó krály nímaet i nemóžet uczi-
nít zakonostáwia wíszego ót sebe:
Bóg bo iest kralyá ucziníl Wíszim
ot czloweczeskogo Zakonostawia.
. . . Nerazuměite addá i nenep-
číte, Ieže bi wám se posích
slobodínach dála kaia wlást ili wla-
stítóst, kóee bismo mí nemógli s'
práwdoiu obalít. No tókmo razu-
měite: Ieže síje slobodíni iesut
násza k' wam Láska, i Milost . . .
(itd.).*

Jako mudrōst³⁵ jest dobrá, pōlezna, korístna, potrebna

*Njémaia žiwiná ot uroženja imaet odeiánje: šerst ili périe; imaet orúzie: rōgi, zūbi, nōhti ostrije; imaet bez učitelja znánje onih wečéj, kotōrije sut iey potrebni g' žítiju; i čto se wsegó diwnée pokazúet, vsáko nēmoē žiwince znaet plávat. A člo-
věk iedín ot uroženja sozdaētse nág, bezorūžen, plávat neumějuč, i wo vsákich wečéh nejvešč. Nímaet odeiánja, nímaet orúžia, nímaet wečéj g' žítiju potrebnych, asče si jih s' trudóm i s' pótom nepromíslit: níczeso neznáet, asče se neaučit.*

*I jedan. dosta tipičan za ono vri-
jeme, sa rkp. str. 206:³⁷*

*Krāl jest bōžji naměstnik: živo zakonstávje, i níst podwéržen ínomu neže bōžiemu zakonostávju, a to vsákogo človečeskogo zakonostávja krāl jest wišij. I zátó krāl nímaet i ne móžet učinít zakonostávja wišego ót sebe: Bóg bo jest kraljá učiníl wišim ot človečeskogo zakonostávja . . . Ne razumějte adá i ne nep-
číte, ieže bi wám se po síh slobodí-
nah dála kaia vlást ili vlastitóst, kóee bismo mí ne mógli s' práwdoiu obalít. No tókmo razumějte: ieže síje slobodíni iesut násza k' wam láska, i milost . . .*

³⁴ Snimka te strane nalazi se u novom izdanju *Politike* (između str. 80. i 81).

³⁵ Za transkripciju i : i vidi bilj. u nap. 2.; gdje je uspostavljeno — (znak za dužinu ispred akcenta, v. nap. 32).

³⁶ U štamp. tekstu bez naglaska, u rkp. ga ima.

³⁷ Snimka se nalazi između str. 264. i 265. u novom izd. *Politike*, no tekst nije cio i vrlo je nuredno pisan, pa sam se ugl. držao štampanoga izdanja.

Sistemi više često o niti. Te niti su ovdje primjeri u kojima se, dijelom u enklizi, pojavljuju oksitone. One jasno upućuju na čakavsko tlo, i time ujedno na to, da je tu [^] jamačno imalo uzlaznu a ne silaznu intonaciju.

7 Sve ono što je rečeno u prošlom poglavlju u dobroj mjeri potvrđuju istraživanja koja su u posljednje vrijeme provedena 1) u ribničkom kraju, tj. ondje gdje se je Križanić rodio, i 2) na migracionim područjima, kuda su u 16. i 17. selili ljudi sa spomenutih i njima susjednih područja.

7.1 M. Hraste je pred Slavistički kongres u Sofiji (1963) ispitao — istina, samo u glavnim crtama³⁸ — dijalekat Križanićeva rodnoga kraja, te je među ostalim, utvrdio akcente tipa *sviča*, *mliko*, *Němac* (Nijemac) i *nĭmac* (nijem čovjek), *rŭka*, *glāva* i sl., i da su duljine ispred i iza akcenata dosta neizrazite tako da ih nije zapažao (pa to opravdava time, što je u tim selima boravio samo kratko vrijeme). I on, doduše, govori o tome da je Križanićev jezik bio »miješanje osobina različitih krajeva i različitih dijalekata«, da on u akcentu, navodno, nije imao »ispravnog stava« te da je bilo »čakavskih krajeva koji su imali akcentuaciju pravilniju i bolju od njegove« itd., te ponavlja tvrdnju da je Križanić išao »i za jezičnim ujedinjenjem Slavena«, ali da »s jugoslavenskog ili južnoslavenskog gledišta njegovo gledanje na hrvatskosrpski jezik u odnosu na jezično nastojanje protivureformatora, kojima je i on pripadao, znači nazadak, jer je ostao pretežno na malom jezičnom prostoru svoga rodnoga kraja dopunjujući ga elementima kajkavskog dijalekta, rijetko štokavskoga«³⁹ itd. — ukratko, uopćavanja kojima je uglavnom nedostajala lingvistička potka.

7.2 Do sličnih je akcenatskih rezultata (samo bez uopćavanja, jer se nije radilo o Križaniću) došao i I. Brabec u raspravi o »Govoru podunavskih Hrvata u Austriji«⁴⁰ gdje, kao i Hraste, govori o metataksi bez metatonije (o prelaženju naglasaka na slog ispred sebe) što da je u rezultatu dalo oblike *glāva*, *nalāgat*, *žēna*, *sĕlo*, zatim o metataksama s metatonijom *kljŭč*, *mlādi*, *pĭšem*, itd. (uz sekundarna duljenja tipa *ōtāc*, *Nĭmāc*, *vināc* itd. koja su značajna za to područje na tromeđi Austrije, Ugarske i Slovačke). I tu se, kao i kod Hraste, metataksa tumači kao prenošenje akcenta »za jedan slog naprijed prema početku riječi«. Tako je to, međutim, samo u rezultatu. U stvari, ne može se reći da je u *glāva* akcentat sa prvotnoga *glāvā prenesen sa ultime na penultimu i da je *z a t o* i tako od *glāvā* postalo *glāva* a ne *glāva*, kao što je u novoštokavskom, gdje se akcentat na slog ispred sebe nije prenosio nego povlačio.

Do oblika tipa *glāva*, *žēna*, *sĕlo* došlo je jednostavno tako što je iktus na krajnjem slogu oslabio te je — kompletno — više došao do izražaja slog ispred njega, pa ako je on bio dug, dalo je to $\frown$, a ako je bio kratak, dalo je to $\backslash$ ili $\uparrow$, kako bi se najbolje mogao označiti naglasak koji nije bio ni novoštokavsko $\backslash$ ni novoštokavsko $\backslash$ ... nego nešto što se, mjereno u decibelima, nalazilo posrijedi između njih.⁴¹ Tako je i ∞ , $\uparrow$ u izvjesnim

³⁸ M. Hraste, *Prinosi poznavanju hrvatskosrpskog jezika J. Križanića*, Radovi. Zav. za slav. filologiju 5, Zagreb 1963, 25—34.

³⁹ M. Hraste o. c. 33—34.

⁴⁰ Hrvatski dijalektol. zbornik knj. 2, JAZU Zagreb 1966, 29—118 (sa korisnom bibliografijom).

slučajevima moglo prelaziti u $\cap$, ako mu se je (redukcijom) skraćivao ulazni krak pa je preostajala samo dužina, a ta je po prirodi neutralna i silazno intonirana.

Da do toga dođe, vreba da je bio ispunjen jedan preduvjet: da je pre-stao djelovati razlog zbog kojega je a) dolazilo do oksitoneze i b) zbog kojega se vršila povlaka — ponavljam — ne n a slog nego s a sloga na kojem je poslije bilo / ili \. Kao što se vidi, tradicionalna je terminologija, prema kojoj / i \ nastaju 'prevlačenjem' na slog koji se nalazio ispred onoga koji je prije bio naglašen, netočna te iskrivljuje ono što se je u riječi zaista dogodilo. Nije akcentat sa naglašenoga sloga prevučen na nenaglašeni nego je, obrnuto nenaglašeni ispred njega pojačan u tolikoj mjeri, da je prešao preko spuštanja glasa koje ga je dijelilo od naglašenoga sloga i uputio se prema slogu koji je bio naglašen (i time dobio uzlaznu intonaciju). Zato je također \ po trajanju nešto dulje od \, (u prosjeku 13.8 prema 13.7 csek.),⁴² dok je kod /, jer je u — ($\cap$) poslije spuštanja glasa interkalacijom nastajala pauza iza koje se naglo prelazilo na \, trajanje moglo biti i kraće nego kod $\cap$ (u prosjeku 19.9 prema 21.0 csek.), jer je silazni krak kod $\cap$ + pauza bio dulji od uzlaznog kraka bez pauze.

8 Moglo bi se postaviti pitanje, što s Križanićem, kada se radi o njegovu jeziku i akcentu, mogu imati zajedničko današnja hrvatska naselja u Gradišću (Burgenlandu), kada nas od Križanića dijeli evo već punih 350 godina. Mogu odmah reći: možda i više nego što se obično misli.

Najprije, ta su naselja vrlo stara: ima ih i iz početka XV. stoljeća, a najviše ih je iz XVI. i XVII. stoljeća. Zatim, velika je većina, upravo cijelo srednje i sjeverno Gradišće i dio južnoga Gradišća, došla iz čakavskih i dijelom čakavsko-kajkavskih krajeva, manje više sa područja koja su nekoć pripadala Babonićima, jednomu od starih hrvatskih rodova, kojima je do XIV. vijeka pripadao i Ozalj, a poslije su sa Steničnjaka (u Stinjakima, čakavskom naselju u južnom Gradišću, i danas živi predaja da su im pradjedovi došli iz okoline Steničnjaka) prenijeli svoje sijelo u Blagaj na ulazu u dolinu rijeke Une (ili, kako je Križanić zove, Vune). Odatle je — ne bez osjećaja povezanosti sa svojim rodom i jezikom, i s teškom sudbinom hrvatskoga naroda — možda bila nikla i ona naoko nekritička napomena koju Križanić daje u »Gramatici« na kraju poglavlja 'ob zavlakeh', kada kaže da »v jedinom Hervâtskom izróku čujut se vlâki právilni, i iizvírno^b Slovínsko^b beside privlástni. J to j's to né vezdí: nego lího među Kúpoju i Vúnoju rikámi: vo ujezdeh Bihća grâda, nâpáče okol Dubovcá, Ozl^b á i Ríbnika, ostrógov. Onámo bo, vo vríme Túrskih poslídⁿ ih progóv, i pri vzétju Hervâtskije stolíci Bihća, među stermíje góri, i v téžko prehódna místa, sohránili sut se ostánki Hervâtskogo bol^bárstva. I kulíko jest jóš doselí ostálo Slovínskogo čistá jezýka: támo se jest obrítálo, za nášego ditínstva. Alíti sadá júž i támo vsé se

⁴¹ Otprilike kao što ni rusko č nije jednako ni hrvatskom č ni hrvatskom č nego je glas koji je po srijedi između njih. Razlog je u oba slučaja taj što nije bilo opozicije te se, binarno, nisu mogle razviti granične vrijednosti (na jednoj strani č i ʧ, na drugoj č i ʧ).

⁴² Vidi I. Lehiste — P. Ivić, *Accent in Serbocroatian. An experimental Study*. Ann Arbor 1963, 26.

promin²áet, i gínet«. — Nemoguće je zamisliti da Križanić nije znao da je Hasan-paša Predojević zauzeo Bihać tek 1592, jedva 25 godina prije njegova rođenja, i da tako relativno kratak vremenski razmak nije mogao mogao utjecati na akcenatski sistem. Ako se, međutim, njegov tekst dobro pogleda, vidjet će se da je napomena o padu Bihaća umetnuta rečenica uvedena veznikom i te se može shvatiti također, da je i za pada Bihaća (Bihća, Bišća), dakle razmjerno nedavno, stanovništvo bježalo na sjever. Inače, glavne su seobe provedene u 16. vijeku (već od 1522, dakle prije Mohácsa), a odlazilo se što samoinicijativno, što na nagovor, pa i na natjeravanje, vlastele. Mohl je izračunao da je tada otišlo oko 100.000 Hrvata,⁴³ Ujević je govorio o 60.000.⁴⁴ Uzmemo li da su posljednji podaci točni, još uvijek je to za ono vrijeme — za XVI. stoljeće — vrlo mnogo. Posljedica tih odlaženja u tuđinu bila je da su neka područja u trokutu između Une, Kupe i Save i dalje prema zapadu gotovo opustjela te je onamo stao dolaziti narod iz nekih udaljenijih krajeva, gdje je također život bio težak. Ozalj je osim toga zajedno s okolicom u XVII. stoljeću bio u rukama Zrinskih i Frankopana, pa je i to moglo utjecati na preseeljavanje ikavsko-ekavskoga čakavskog stanovništva na to područje koje je, sudeći po Križanićevu jeziku, nekoć moralo biti više ikavsko nego što je danas. Odatle, možda, ona sjetna napomena, da se u ribničkom kraju govor, kojim se govorilo za Križanićeva djetinjstva, *promin²áet, i gínet*. Inače, ja ono što je Križanić pisao o hrvatskom boljarstvu itd. ne bih uzimao sasvim doslovno: on je to pisao u Rusiji i za Ruse, k tomu kada je već pet godina bio u Tobolsku, odakle će se vratiti u Moskvu tek 1676, poslije smrti Alekseja Mihajloviča. Odatle i duboka nostalgija i rezignacija, koja još više, ne bez drastične note, dolazi do izražaja u njegovu odgovoru na solovječku čelobitnu.

9 Sve je to trebalo reći da bi se vidjelo da je Križanić bio svjestan promjena do kojih je dolazilo u njegovu dijalektu, i da bi se mogle uočavati neke odlike, koje nam se za rekonstrukciju njegova govornog, pa tako i akcenatskog sistema ne čine nevažne. Isto tako ne čini nam se nevažnim, da je Križanić *znao* za hrvatska naselja u Austriji i u susjednoj Mađarskoj, dok je 1637. i 1638. studirao filozofiju u Gracu i dvaput preko Beča odlazio na sjever, pa je mogao prolaziti širokim pojasom kojim su se hrvatska naselja protezala od Sv. Gottharda i Szombathelya preko Köszega, Soprona, Eisenstadta, Bratislave i Beča na sjever sve do Přerova. Znamo također da je bio u dobrim odnosima s astrogonskim nadbiskupom, i da su se iseljenici iz Pokuplja naseljavali na područjima zapadno od Soprona,⁴⁵ kuda se, kao nastavak naselja sjeverno od Köszega, ubrajaju i Filež (Nikitsch), Mienovo (Kroat. Minihof), Šuševo (Nebersdorf), Dölna Puja (Unterpullendorf), Mučindrof i Pervane (Groß-u. Kleinmuschen) itd., o kojima će još biti riječi i koja za rekonstrukciju Križanićeva dijalekta nisu nezanimljiva.

⁴³ A. Mohl, *Die burgenländischen Kroaten 1533 — 1933*, Bgld. Heimatbl. I, Eisenstadt 1933.

⁴⁴ Mate Ujević, *Gradišćanski Hrvati*, Zagreb 1934, 9.

⁴⁵ J. Breu, *Die Kroatensiedlung im Burgenland und den anschließenden Gebieten*, Wien 1970 (sa vrlo bogatom, iscrpnom literaturom, uopće odličan rad). str. 217 sa mnogo karata, slika itd., 21.

9.1 Pravilo je da emigranti zajedno sa svojom (većinom oskudnom) imovinom u emigraciju odnose svoj dijalekat, onakav kakav se zatekao kada su odlazili, i da ga čuvaju kao zjenicu oka, jer im je on jedina veza koja ih veže s ostalim iseljenicima i s domovinom koja je ostala daleko iza njih. Taj se jezik, iščupan iz različitih sredina, u novoj postojbini ne razvija onako spontano kako se razvija sred onih koji su ostali u domovini: u njem dolazi do retardacija, neke su se tendencije koje su u domovini bile u zarotku na svoj način dalje razvile, druge su zakržljale ili odumrle. U prve ubrajam oblike tipa *sfoj*, *sfaki*, *tfoj*, *crikfa*, *gospodarstfo* koji se i danas u Gradišću govore a već su se u Marulića i Zoranića stali diferencirati u *sfe* i *tva* (tua). U druge se mogu ubrojiti neobični genitivi pl. za sr. i ž. rod *gospodārstfou*, *crikfou* (gdje ou stoji za -ov),⁴⁶ ili nemaju neobični kolektivi tipa *sedmimi*—*sedmime*, *osmimi*—*osmime* za m. i ž. rod brojeva 7 i 8, i sl., zatim potencirane prejotacije tipa *dīstina*, *Dīve* (< jistina, Jive / istina, Ive), i dr. U prve bi se mogle ubrojiti i različne leksičke varijante koje upućuju na migracijska vremena i na predmigracijska područja. Tako se na pr. u srednjem Gradišću i danas govore oblici *blūdit* (lutati), *brūkfica* (vrsta čavla), *cimītr* (groblje), *čriēda* (krdo, stado), *dēčā* (dašta, jasno), *dēlāč* (radnik), *droptīřka* (mrvica), *gyōdina* (kiša), *gřča* (guša), *grebiēše* (gaće), *halūga* (korov, drača), *hīnit* (varati), *jāčka* (pjesma), . . . *kaštīga* (kazna), *klādna* (kamara), *kriēlut* (krilo), *kūmāi* (jedva), *livac* (svinjak), . . . *mīlo* (žao), *mōšna* (novčarka), *mōru* (< *mrvu*, malo), *nāstien* (tram, greda), *nāstyor* (stelja), *nūgay* (ugao), *pāščit* se (žuriti se), *piēhat* (gurati), *pinīca* (podrum), *plenīca* (pelena), *puōt* (znoj), *prātež* (odjeća), *přle* (prvlje, prije), *protulīte* (proljeće), *rāčit* (prijeti), *rālit* se (rādjeti) . . . *skūp* (škrt), *smetēna* (vrhnje), *stōpr(v.)* (tek, istom), *sūvaiķka* (kračun), *škūr* (taman), *tulīķai* (također), *ūr* (već), *ūtay* (ispāran, loš), *vēle(k)* (odmah), *vīška* (vještica), *vriēda* (brzo, odmah), *zābit* (zaboraviti), *zāvoļ* (zbog) itd. itd., to nije ni deseti dio onoga što bi se ovdje moglo navesti. — Važniji su za nas, kada se radi o akcentskim pitanjima, razumije se, neki strukturni elemnti, i od njih se neki pojavljuju ovako: u sjevernom (ekavsko-ikavskom) Gradišću konstelacija je takva da dopušta komplementarne zamjene (*rūka*, *glāva*, *pīsmo*), nema pune oksitoneze i nema izrazitih duljenja ispred ili iza naglašenih slogova. Čakavski govori južnoga Gradišća⁴⁷ poznaju oksitonezu i duljenja ispred naglašenog sloga (*mlātýt*, *na pīrū*), dok je komplementarno $\cap$ izuzetak. Inače su — u pravilu — svi čakavski govori troakcenatski, sa $\cap$ i $\cdot$, koji mogu biti i komplementarni, i sa starim dugouzlaznim $\sim$ (v. Brabec o. c. *klūč* — *klūg*, *vūk*, *Tūrak* — *Tūrka*, *crikfa*, *zāgovor*, *rāzuma*).

⁴⁶ Podaci su — kao i leksička građa — uzeti iz disertacije Helene Koschat (*Die kroatische Mundart von Baumgarten im Burgenland*). Baumgarten (hrv. Pajngrt) leži u srednjem Gradišću. Ispor. fonetiku toga dijalekta.

⁴⁷ Vidi podjelu kod G. Neweklowskoga (*Die kroatischen Mundarten im Burgenland*. Überblick. Wiener slav. Jb. XV (1969), 94—115), no neki su primjeri iz njegove disertacije »Die Akzent — und Intonationssysteme der čakavischen Mundarten im Burgenland«, Wien 1965).

IV.10 U Temerju (Tömörd) sjeverno od Szombathelya Ivić je uz tip *gláva, nõga zĩd'emo*, zabilježio još nešto:⁴⁸ izgovor sonatnoga *r* kao *er*, a tako ga imaju i Narda zapadno od Szombathelya i u Austriji Filež, Mienovo, Šuševo, Donja Pulja, Pervani, Mučindrof i još n. (na pr. u *erš* za *raž* ga imaju i Stinjaki). No većina naselja ima samo *r* (bez vokalizacije). Takvo je *r* Hraste utvrdio i za ribnički kraj, i uz to protetsko *v* ispred *u* (*vuho, vučitel, vuglènje*). Križanić ima ovo drugo, ali za prvo ima *er*, pa to objašnjava na ovaj način (: u poglavlju »Ob tvrdóm sošestju neglasnic na počátkeh, i ĵndi« (iza L i M): »3. Slovo R na počátkeh i vo vsákóm místu (: gdikóli za n^bim vzplòh jdet kój/a/⁴⁹ neglasnica) činit neobstòjno i po jezĩčnih otmínah razníto izrikánje. Nĩkogda izrikájem bez glasnĩc: i Čehi najpáče síce govorèt i pišut. Kákot, rvù, rdéc,⁵⁰ rž, ržèn, rt, bfv, bfdo, břz, vfba, gflo, kf v, smřt, sřbin, hrvát, sfce. 4. A nĩko^bi, najpáče Sěrbi, pišut A. Kákot, arvèm, ardéc, arž, aržèn, art bår v, bårdo, bårz, vårba, gårlo, kår v, smårt, sårbin, harvát, sår dce. 5. A nĩko^bi, najpáče Hervátĩ, pišut E. Kákot, ervèm, erdéc, eřž, eržèn, ert, bèrv, bérdo, bèrz, vèrba, gérlo, kèrv, smért, serbin, hervát, sèrdce.⁵¹ 6. Rúsjani kladùt E ili O... 7. Lèhi tóž razníto izrikájut... 8. V6 sícevom vozmetenóm ĵròku, nĩkoje kn^bĩgi pišut Jor: i tó nè bez spodòbja: da bi čuš vsákomu udòbno bìlo izréc, káko sàm hócet, vozdl^be vlastnòsti svojegó domovinnogó ĵròka. Kákot, vrv, bvrdo, bvrz,, gvrlo⁵²... Sícež bi mógli i na počátku pišat: vrvù, vrdéc, vrt... Ali síceva písma mĩ ne hválim. Lípl^be jest pí-sát z' glasnĩcami: tvèrd... mértov, i ost.«⁵³ Ovo líple ne isključuje da se je ipak poziciono u allegro govoru ili u govoru kmetstva, moglo govoriti i *r* »bez glasnĩc«. Kod toga je izvjesnu ulogu mogla imati sociolingvistička komponenta. Križanić, naime, na nekoliko mjesta ističe »kmetstvo, bludno i premerzko izrikanje«, neke oblike koji da su »selskim kmetom a ne plemenitim ljudem obični« itd., te se to moglo odnositi i na izgovor *er* : *r*.

10.1 *Er* za *r* moglo je name biti a) u sistemu, kako je to u nekim naseljima u srednjem Gradišću i u naseljima u zapadnoj Mađarskoj i danas, b) moglo se javljati na fonološki (morfonološki) istaknutim mjestima (*erš/erž-* u Stinjakima), i moglo je, kao literarni oblik, c) biti plod eufonije (eugrafije). Je li *er* kod Križanića bilo u sistemu ili samo naučeno (*liple*), nije lako odmah reći. On je *r* redovno pisao *er*, no može se reći da je tako tada bilo uopće u sjevernoj Hrvatskoj. Tako je, uostalom, pisao i njegov znanac R. Levaković (*pervi, tersit se, cercav, vozderžeći* u glag. misalu 1631, 65). Mogao je dakle lako usvojiti pisanje *er* kada je polazio gimnaziju u Zagrebu i poslije bio službom u Nedelišću i Varaždinu.

⁴⁸ P. Ivić, *Prilog rekonstrukciji predmigracione dijalekatske slike srpsko-hrvatske jezičke oblasti*, Zbornik za filol. i lingv. IV-V, Novi Sad 1961 — 1962, 117-130.

⁴⁹ Štamparska (ili pisarska?) greška.

⁵⁰ Donosim samo izbor, jer je primjera mnogo (čak po 43).

⁵¹ Križanić odmah (u nastavku, pod istom tačkom, 5) dodaje: »Tiže Hervátĩ ĵnda izrikájut, z' glasnĩceju A: k(ako)t Bárdo—Darvå, Tårnje, i ostálna: ĵnda bez glasnĩc: k(ako)t Břdo, Drvå, Třnje: i vse dobró spadájjet« (134).

⁵² I ovdje je broj primjera skraćen (v. nap. 49).

⁵³ Između *tvèrd* i *mértov* je *žèrvev*.

10.2 Zanimljivo je da je granica pisanja *er* i *ar* za *r* već u ranom XVI. vijeku prolazila između Zadra i Splita. Marulić u »Juditi« i »Suzani« redovito piše *ar* i Mladenović u svakom od tih djela navodi samo po dva primjera za *er*.⁵⁴ Kod Zoranića ih je toliko, da je Ružičić bio prisiljen reći da »grafije *ar*, *er* za starije *r* nisu jasne« te navodi *zavernuh*, *oskvernen*, *berda*, *verh*, *cerlenim*,⁵⁵ a tomu bi se moglo dodati *sferšujući*, *cerno* (lice), itd. Nekoliko decenija poslije toga štampan je iste godine (1582) kod istog štampara (Fr. Zanetti) u Rimu i Budinićev »Ispravniich za erei ispovidniici« i Komulovićev »Nauch charstianschi«, prvi sa *er* (odnosno na prvih 10 strana 43*er*: 2*ar*), drugi — kao što se već po naslovu vidi — sa *ar* (ali tu je odnos na prvih 10 strana 46*ar*: 18*er*). Razumije se, da su tu imali riječ i štampari, pa kada je — kao kod Fr. Zanetti — isti slagar imao iste riječi da slaže za jednoga autora sa *ar* a za drugoga sa *er*, da je lako mogao i da pogriješi (osobito ako je to bio stranac). No značajno je ipak da kod Zadrana prevladava *er* a kod Splitsana *ar*. Kada bi se kod Zoranićevih »Planina«, koje su štampane 1569. (možda već poslije smrti autorove), pitalo što je u tiskanom izdanju štamcarska tradicija a što Zoranićev dijalekat, ja bih rekao da bi primjer sa *ar* trebalo pripisati tradicija a one sa *er* njegovu dijalektu. Evo jedan konkretan razlog za to. U kratkom vremenskom razmaku od nepune godine dana 1513. i 1514, za života Marulićeva i kad je Zoraniću bilo jedva pet godina) nastala su dva datirana hrvatsko latinička rukopisa od kojih stariji sadrži govore sv. Bernarda svrhu evanđelja Ivanova a mlađi savjete ili dobre nauke redovnicama (u 52 kapitula). U prvom se *r* reflektira kao *er* (cerleno, smert, umeri, sferšen, sunce pomerče, serce), i to sasvim dosljedno, u drugom — kao *ar* (opet dosljedno). Oba su čakavska, na ikavskoj osnovi sa izvjesnim ekavizmima prema poznatim pravilima. Isključeno je da bi oba mogli održavati govor istog grada, i ja sam — nadovezujući na Budinića i Komulovića — sklon da prvi pripišem Zadru a drugi Splitu. Tu se, napokon, radi o izvornim rukopisima a ne o štampanim djelima, kod kojih je — osobito ako autor sam nije nadgledao tisak — štošta stajalo do slagara.

10.3 Razlike u pisanju *r* između jednih i drugih tekstova zacijelo nisu bile samo grafijske. Uzmimo samo Marulićev distih (II, 13—14)

Ca zašta razuuce / i poščadsci uarfi

Poplini i suuce / chi bihu u Tharfi

tu nije imalo smisla završetak prvoga stiha pretvarati u *vrši* i tako stvarati rimu *vrši*: *Tarši*⁵⁶ (jednako kao što nije imalo smisla *presfetoj* pretvarati u »presvetoj«, kada je to Marulić izgovarao »presfetoj«). Isto tako za Budinića treba pretpostavljati da je i govorio a ne samo pisao *er* (v. rimu iz citata u Kombolovoj knjizi: duše verne — hitre srne!).⁵⁷

11 Ako se poslije ovoga vratimo Križaniću i ako uzmemo u obzir 1) da se u gotovo desetak sela na jug od Šoprona jednako na mađarskom kao

⁵⁴ A. Mladenović, *Fonetske i morfološke osobine Marulićevog jezika*, Godišnjak Ff. u Novom Sadu knj. II, Novi Sad 1957, 103.

⁵⁵ G. Ružičić, *Jezik Petra Zoranića*. Zadarski dijalekat u početku XVI. veka, Bibl. JF 2, Beograd 1930, 41, 90—91.

⁵⁶ Marko Marulić, *Judita*, Teks i tumač M. Kušara revidirao Vj. Štefanić, izd. Zore, Zagreb 1950, 43.

⁵⁷ M. Kombol, *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*², Zagreb 1961, 171.

i na austrijskom području i danas *r* izgovara kao *er*, 2) da su onamo u XVI. stoljeću selili Hrvati iz Pounja i Pokuplja, 3) da su to bili ikavci, 4) da se to *er* nije moglo razviti tek u novoj postojbini (i ne pod utjecajem mađarskog jezika, koji je svoja *-ere*-polnoglasija — *gereben, gereblye, gerenda, perem, szerencse, töröl, verb* za slav. greben, grablje (čak. grebļe), greda, rub (pram), sreća, trti (brisati), vrabac (čak. vrebac) — zasnivao na svojim zakonima o vokalskoj harmoniji i na hrvatskim metatezama *-erC > -reC*), doći ćemo do zaključka, da Križanićevo *er* nije moralo biti ni knjiško ni naučeno nego da je moglo biti u sistemu njegova govora (koji je poslije preplavilo »kmetsko« *r*). Drugim riječima, Križanić se je među Hrvatima u srednjem Gradišću mogao osjećati kao među zemljacima koji su i govorili istim dijalektom, kojim je on govorio u svojem djetinjstvu, i naglašavati riječi onako, kako ih je on naglašivao. Pitanje je, na koje danas još ne možemo dati odgovor, nije li on uopće među njih pošao, kada je konačno i mimo volje svojega reda (O. P.) iz Vilna preko Varšave krenuo na jug. Kod dominikanaca se u Beču nije javio, a Jagić, koji nije mislio na tu mogućnost, samo kaže da se ne zna što je neposredno prethodilo njegovoj smrti,⁵⁸ dok 1683. nije mrtav nađen među Poljacima koji su poginuli na Kahlenbergu. Križaniću je 1683. bilo 65 godina, i vrlo je vjerojatno da se nije — kao ono 1456. Ivan Kapistran⁵⁹

⁵⁸ V. Jagić, *Život i rad J.K.* Na str. 205. kaže na pr. — poslije Witsena i poslije Bezsonovljevih »fantazija« — i ovo: »Da li je upravo s ovom vojskom i došao pod Beč ili se njoj pridružio istom ovdje, krenuv već prije na put, da preko Beča pođe u Rim, toga ne znamo«. Razumije se, to što je u prvom dijelu gl. 11. rečeno, zasad su samo domišljanja, srodna, možda, onima, koja posljednje dane Stjepana Konsula Istranina, kojemu se takođe posljednji trag gubi u Gradišću (Burgenlandu).

⁵⁹ Ni kod Ivana Kapistrana (kojemu je 1456. bilo 70 godina) sve nije bilo onako kako se to romantičarski prikazivalo i slikalo. Suvrmena mletačka nar. pjesma (*Istoria del gran turcho quando fu roto a belgrado in ongaria*, str. 5: bona zente tuti uoi sapete in quello — Quando nel cielo uedisti quel signiale — Parseue uedere una grande e chiara stella — Che era magna alta e trionfale — Una grande coda driedo semenaua quela ... itd., = o Haleyevoj repatici, koja se je 1456. pojavila na nebu) stavlja ga pod komandu Sibirjanin Janka, v. str. 32.—34:

Staua pensoso sopra un gran pensiero
 Con la sua baronia se messe a parlare
 Dicendo questo turcho e uno homo tanto fiero
 Contra suo scampo e non poteremo durare
 Respoxe i baroni signiore tu sei mainiero
 In cotale batagie insire e intrare
 Statue costante a questo nostro dire
 E tuti quanti per la fede uoglian morire
 Quando zuan bianco intexe lo argomento
 Che gedaua tuta quanta la zente xpiana
 Tuto se alegro ero maxe contento
 Dapuo parlo con fra zuane da capestrana
 E disse zura te uogio un forte sachramento
 In sopra dela chroze santa che s tanta soprana
 De star costante e forte e mai non fuzire
 Se per lo filo dela spada E dovesse morire

itd. Pjesma, koliko mi je poznato, čini se da nije objavljena, a stihovi su transliterirani, samo je kod malih slova dugo (frakturno) s zamijenjeno običnim, a znak za *m/n*, koji se kadšto pisao kao *signum superscriptum*, razvezan je i stavljen onamo gdje mu je mjesto.

— s križem u ruci stavljao na čelo poljske vojske i tako s njom kretao pod Beč.

11.1 Na kraju, želio bih da se osvrnem još na jedno (kraće) pitanje.

Križanić odmah u početku svoje Gramatike — u tekstu, ne među paradigrama — donosi za 3. lice sg. prez. ovakve oblike: *ne mozet, velit, njest*, pl. *umnožat se, jesut, bivajut*, i dr. Moglo bi se pomisliti da je to podržavanje ruskim oblicima i da je on oblik *jesut*, koji inače u ruskom ne dolazi, sam načinio kontaminacijom sg. *jest* i pl. *sut* (od *сутъ*). Međutim, i ovdje bi Sahmatov imao pravo, da *vydumannogo v étom jazyke ničego net*: sve je te oblike, naime, Križanić mogao vidjeti u hrvatskim latinicom pisanim knjigama i rukopisima XVI i svojega stoljeća. Tako na pr. u Budinića (o. c. *razdigliuyut se, dilloval budet, budeet, zgaiat se, naslagnayet se*), a u splitskom rukopisu iz 1514. susreće se uz *budet, poginet, vidit, operut se, čujut, prihodet, vidit* itd. često i *jesut* (riči rečene *jesut*, svarhu naravi *jesut*, stvari ke *jesut*, ke zločine *jesut*, oni oživili *jesut*, itd.). Oдавle pa do norme, da se glagolima u 3. licima prezenta uopće na kraju dodaje *-t*, trebao je samo jedan korak. Trebalo je samo uopćiti ono što je u starini bilo i u svojem jeziku, nadopuniti ono što se s vremenom izgubilo, stvoriti potrebnu terminologiju i — pisati *dabi ot vsih bilo razuml'eno*. Da mu je zaista uspjelo, vidjet će se kada se izda novo, kritičko izdanje njegove Gramatike.

12 U Križanićevu jeziku se jasno raspoznaju na jednoj strani tri segmentalna sistema i na drugoj jedan suprasegmentalni. Segmentalni su fonološki, morfološki (morfogenetski + morfofleksivni) i sintaksički i oni svi pripadaju površinskim strukturama u kojima se elementi u granicama pripadnog metajezika mogu na različite načine određenim konkretnim sistemima prilagođavati.

Križanić je, poznavajući glagoljsku i ćirilčku književnost, Levakovića i nabožnu latiničku književnost XVI. vijeka — i upoznavši se već za prvo-ga puta u Rusiju s ruskim jezikom i s ostalim slavenskim jezicima — vidio u čemu je jezgra metaslavenske koiné i kako se, polazeći od čakavskih osnova, može pisati pa da to i Rusi mogu razumjeti. Zato je u tom segmentalnom dijelu, ostajući u okviru površinskih struktura, tu i tamo ponešto mijenjao i ruskom sistemu prilagođivao, ali uvijek oprezno i — ne idući predaleko. Odatle i to, da je u sva ta tri sistema kod njega toliko kroatizma (*krajestvo, lipo, pinezi* — *vud* za ud, *nyichow, prowlikut, jesut* za sut, *koyi* za kotoryi, itd.), u koje nije dirao, jer je mislio da će ih Rusi i bez toga razumjeti.

13 Drugačiji je bio njegov stav u suprasegmentalnim pitanjima. On je već tada, u XVII. vijeku i prije Leibniza, shvatio da suprasegmentalni sistem ima svoje ishodište u dubinskim strukturama i da u biti predstavlja korektiv kojim dubinski implikativi reagiraju na ono što je u površinskim strukturama stvoreno. Te su reakcije doduše u vezi s površinskim strukturama, koje ih s jedne strane izazivlju a s druge im fonološkim inventarom ograničavaju domet, no one nisu od njih zavisne te u sistemima koji su prosodijski relativno slobodni (u kojima akcenti i intonacije nisu vezani za određena mjesta) odražavaju stavove koje pojedinci

ili kolektivi (a ovi mogu biti različne jačine, od 1 + 1 do x) zauzmlju prema pojedinačnim realiziranjima u segmentalnim sistemima. Suprasegmentalni je sistem u pravilu distinktivan, različovan, i dolazi do izražaja na različne načine: pozitivno — aktiviranjem prosodémā, ili negativno — njihovim slabljenjem i redukcijama različitih stupanja. Što je najvažnije, to je da se sve odvija spontano, kao neposredna (individualna ili kolektivna) reakcija na nešto što je poprimilo ili počelo poprimati konkretan oblik. Posljednji je momenat, čini se, mogao biti odlučan i za Križanića kada se je obraćao pitanjima prosodijskog sistema: on je vidio i osjetio da se Rusi služe slobodnim akcentom, slobodnim što se mjesta u riječi ili u riječima tiče — i to istim ili gotovo istim kojim se je kao čakavac služio i sam, samo što je njegov čakavski uz to bio još i muzikalan, politonijski, a ruski to nije bio, jer nije imao uzlaznih intonacija. Osim toga, njemu je sponatno bio prisutan samo čakavski akcenat, i zato se ne treba čuditi što je taj akcenat unosio i u Objasñenje, i u Gramatiku, i u Politiku.

13.1 Križanić je bio prvi koji je prije tri stotine godina — prije Ludolfa došao do spoznaje da je strancu, pa makar to bio Slaven, gotovo nemoguće da ovlada ruskim akcentom tako da mu uvijek spontano i nepogrešivo može odrediti mjesto. Još više, on je z n a o da ta mjesta, kao i u njegovu dijalektu, uvijek, za sve, svagdje, i nisu fiksirana. Zato je i naučno gledano s njegove strane bilo opravdano kada je odlučio da u biti ostane kod onog suprasegmentalnog sistema koji mu je bio najbliži — u kojem je bio suveren i na koji je reagirao spontano: sve računajući s time, da će Rusi neutraliziranjem intonacija i predakcenatskih dužina, kojih u njihovu jeziku nije bilo, u njegovu sistemu lako moći da nazru i osjete svoj, ruski.

13.2 Tako se mogu tumačiti oprezne formule o naglašivanju, koje je Križanić dao u *Objasnenju vivodnom* i u *Gramatičnom izkazanju*, gdje ne govori o intonacijama (kojih u ruskom jeziku nije bilo) nego samo o tome da se kod $\wedge$ *glasnica vozdvigájet na visokó (ilíti na višu strúnu) i provlâčit na dólgo*, kod $\prime$ *vozdvigájet na visokó, ali ne provlâčit na dólgo*, dok se kod — samo *provlâčit na dólgo, ali ne vozdvigájet na visokó*, a $\backslash$ *i ne vozdvigájet i ne provlâčit glasnici*. On doduše za $\wedge$ izrijeekom ne kaže, na kojem se dijelu (na kojoj mori) kod njega *glasnica* podiže a na kojem se povlači (kod $\sim$ bi do duljenja došlo u prvom dijelu a do uzdizanja u drugom), no već iz njegove se stilizacije može nazreti da mu je na umu bila misao da ad usum lectoris svoj politonijski sistem zamijeni pozicionim i kvantitativnim i da — ostajući na troakcenatskoj osnovi — sva razlikovanja prenese na bazu kvantiteta i samo jedne (silazne, dugosilazne) intonacije. Prema tome bi — služeći se *óbščim ník^{im} jezikom* — $\wedge$ moglo predstavljati i dugosilazni a $\prime$ kratkosilazni naglasak (iktus), dok bi — značilo samo dužinu bez silazne (ili jasno, izrazito silazne) intonacije, a $\backslash$ da se svi slogovi izgovaraju podjednakim ili gotovo podjednakim tonom, bez primjetnog spuštanja i bez duljenja. Kod toga su, naravno, ulazile u igru čakavske kvantitete, kod kojih su amplitude kraće nego

u štokavskom i razlike između naglašanih slogova i nenaglašanih manje nego u ruskom.

Ovakav bi neutralizirani knjiški sistem (*k*) u Križanića (*K*) prema novoštokavskim oznakama izgledao ovako:

$$K \wedge - k \cap \quad K \swarrow - k \searrow \\ = - - \quad \backslash - \cup$$

13.3 S takvim bi se izlaganjem složio i V. A. Dybo, kojemu razumije se, nije mogla biti poznata indigena pozadina Križanićeva prosodijskog sistema nego se kao lector benevolus držao štampana teksta i sistema koji je, kao što smo vidjeli, drugotno u njem sadržan.